

Katarzyna KIETLIŃSKA

CHARAKTERYSTYKA FORMALNA
APELATYWNYCH COMPOSITÓW RZECZOWNIKOWYCH
W SŁOWNIKU WILEŃSKIM

Podstawową techniką słowotwórczą w języku polskim jest derywacja, która może być rozumiana szeroko jako synonim słowotwórstwa, czyli tworzenie wyrazów pochodnych (derywatów słowotwórczych) od innych leksemów istniejących w języku. Częściej terminu derywacja używa się na oznaczenie procesu tworzenia derywatów prostych (motywowanych przez jeden leksem) za pomocą formantów słowotwórczych. W węższym znaczeniu derywację traktuje się jako jeden z rodzajów słowotwórstwa i przeciwstawia się kompozycji, polegającej na tworzeniu nowych leksemów za pomocą łączenia w jedną całość co najmniej dwóch istniejących w języku jednostek leksykalnych. Produkty kompozycji, leksemy zawierające w swoim składzie najmniej dwa morfemy rdzenne, np. *siwobroda* 'starzec z siwą brodą', *seroskrobek* 'żart. mysz', nazywamy wyrazami złożonymi, derywatami złożonymi, złożeniami w szerszym znaczeniu lub kompozycjami¹.

Kompozycja jako technika derywacyjna wraz z upływem czasu zaczęła odgrywać znaczącą rolę w polskim systemie słowotwórczym. Obserwujemy nie tylko ogromny przyrost ilościowy formacji złożonych, ale także ich zróżnicowanie strukturalne.

Bardzo ważną epoką w rozwoju kompozycji jest wiek XIX. To właśnie wtedy, podobnie jak w wieku XVI i w wieku XX, nastąpił ogromny przyrost słownictwa w języku polskim. Wzrastała też stopniowo liczba złożzeń, zarówno przejętych z języków obcych, jak i powstałych na

¹ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1998, s. 363, 455.

gruncie rodzimym. Pojawiła się duża liczba kalk i formacji hybrydalnych².

W polskiej literaturze językoznawczej jest wiele prac poświęconych compositom utworzonym w różnych okresach rozwoju języka polskiego. Przeważają artykuły i rozprawy dotyczące polszczyzny szesnastowiecznej, dwudziestowiecznej i najnowszej. Jako źródła materiałowe najczęściej wykorzystuje się: *Słownik Lindego*, *Słownik warszawski* i *Słownik Doroszewskiego*. Brakuje monograficznego opracowania compositów charakterystycznych dla języka polskiego dziewiętnastego wieku.

Celem tego artykułu, który powstał na podstawie materiału zawartego w opracowanym przeze mnie *Indeksie a tergo do Słownika wileńskiego*, jest próba charakterystyki formalnej apelatywnych compositów rzeczownikowych zarejestrowanych w pracy wileńskich leksykografów.

Za compositum uważam konstrukcję słowotwórczą zawierającą w swoim składzie co najmniej dwa tematy słowotwórcze. Uwzględniam tradycyjne złożenia i zrosty. Pomijam zestawienia.

Oprócz formacji czysto rodzimych analizie poddaje kalki językowe, np. *światopogląd* (niem. *Weltanschauung*), *białoryb* (niem. *Weisssfisch*), hybrydy, tzn. formacje składające się z elementu obcego i rodzimego (lub przyswojonego), np. *falszopiszec*, *balsamoprzodawca* oraz zapożyczenia, np. *geografia*, *angloman* 'chwalący wszystko, co jest angielskie', *chronometr* 'zegarek', *mikrograf* 'który opisuje drobne przedmioty', *heterooptyka* 'obłądność, pozór'.

Z zakresu compositów wyłączam formacje przedrostkowe utworzone za pomocą prefiksacji, np. *praojczyzna*, *prarodzić*, od wyrażeń przyimkowych, np. *poddasze*, *bezdroże* 'miejsce bez drogi', *narożnik*, formy z partykułą *nie* w pierwszym członie, np. *niełaskawość*, *niepodobieństwo*, formacje derywowane od już istniejących compositów, np.: nazwy żeńskie tworzone od męskich (*cudaotwórczyni*, *bałwochwalczyzna*, *chlebodawczyni*), nazwy abstrakcyjnych cech (*długocierpliwość*, *dwubarwność*, *chytromyślność* 'chytrość w myśleniu'), rzeczownikowe nazwy czynności (*lekceważenie*, *błogostawienie*).

² D. Buttler, *Formacje hybrydalne w różnych okresach rozwoju i warstwach słownikowych polszczyzny*, [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1986, s. 25. P. Smoczyński, *Sposoby przejmowania przez język polski compositów niemieckich*, *Rozprawy Komisji Językowej WTN VI*, 1966, s. 43.

W niniejszym artykule charakteryzuję tylko composita dwustronnie motywowane. Należy jednak podkreślić, że *Słownik wileński* oprócz złożeń dwustronnie motywowanych rejestruje liczną grupę compositów motywowanych jednostronnie, czyli takich, w których jeden składnik jest związany, tzn. nie występuje w języku jako odrębny wyraz, natomiast powtarza się w innych wyrazach złożonych, np. *wszechzgodą, wszechżycie, współarendarz, współbankietnik, mikroflora, makrostruktura*, i quasi-złożeń, w których oba elementy składowe są związane, np. *geologia, geografia, biologia*³.

Dokonując klasyfikacji formalnej apelatywnych, dwustronnie motywowanych, compositów rzeczownikowych zarejestrowanych w *Słowniku wileńskim*, za punkt wyjścia biorę formalny wykładnik kompozycji, czyli formant tworzący złożenie, następnie charakter gramatyczny członu ostatniego oraz charakter gramatyczny członu pierwszego.

Formalnym wykładnikiem kompozycji może być:

1. sam **interfiks** (element łączący w formacjach złożonych, spójka⁴), np. *karpiotosoś, wodozbiór* 'zbiór wody';
2. sam **sufiks**, np. *noworodek, półkadek* 'mała kadź';
3. sam **formant paradygmatyczny**⁵, np. *krótkowidz, darmopych* 'pyszniący się nie wiedzieć czego';
4. **interfiks i sufiks**, np. *seroskrobek, siejostłowca* 'próżny gaduła';

³ *Gramatyka współczesnego...*, s. 455–456.

⁴ K. Handke nazywa element łączący człony złożenia węzłem kompozycyjnym [K. Handke, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich)*, Wrocław 1976, s. 96].

⁵ Z derywacją paradygmatyczną mamy do czynienia wtedy, gdy „różnica między derywatem a podstawą polega jedynie na odrębności paradygmatu fleksyjnego, brak jest natomiast jakichkolwiek afiksalnych wykładników derywacji.” [*Gramatyka współczesnego...*, s. 367]. Według K. Waszakowej, następujące typy struktur bezdyskusyjnie są uznawane w polskiej literaturze przedmiotu za paradygmatyczne: rzeczowniki odrzeczownikowe w rodzaju *logik ← logika, pani ← pani*; rzeczowniki odprzymiotnikowe typu *dobro ← dobry, biel ← biały*; przymiotniki odrzeczownikowe typu *lisi ← lis, boży ← Bóg*; formacje złożone typu *czarnoziem, dusigrosz, różanopalcy*, w których interfiks pełni funkcję współformantu [K. Waszakowa, *Słotwotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*, Warszawa 1996, s. 14]. H. Jadacka zaś formacje *dzierżymorda, drzymorda, łżyteoria* traktuje jako struktury interfiksalne [H. Jadacka, *System słotwotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa 2001, s. 58, 95]. Zob. także: A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słotwotwórstwem)*, Warszawa 1998, s. 180–183. Z. Kurzowa, *Derywacja fleksyjna, czyli paradygmatyczna oraz próba objaśnienia jej genezy*, Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze, z. 42, Kraków 1974, s. 93–103.

5. **interfiks i formant paradygmatyczny**, np. *babowalcz* 'nieuż. co ze starą babą ma do czynienia, bije się z nią, kłóci', *stomosiek* 'prze-sieczkarz'⁶.

Funkcję formantu interfiksального w języku polskim pełnią najczęściej następujące elementy:

1. **-o-**⁷, np. *brzuchogryzienie* 'ból rznący w brzuchu', *chlebopiek* 'piekarz od chleba' *jednoskaz* 'gram. liczba pojedyncza';
2. **-i(-y)-**⁸, np. *cedziworek* 'worek sukieny do cedzenia; fig. skąpiec', *liczygrosz* 'sknera, skąpiec', *cudzymów* 'nieuż. cudzystów';
3. **-u-**⁹, np. *stuocznik* 'nieuż. istota niby sto oczu posiadająca', *dwupiętrze* 'dom mający dwa piętra';
4. **-ø-** interfiksalne¹⁰ (wyodrębnia się tylko synchronicznie), np. *kacermistrz* 'głowa kaczorów', *kapelmistrz* 'przełożony nad kapelą muzyczną'.

Słownik wileński rejestruje ponad trzy tysiące sześćset apelatywnych, dwustronnie motywowanych, compositów rzeczownikowych, które są zróżnicowane pod względem struktury.

⁶ *Gramatyka współczesnego...*, s. 458. M. Blicharski, *Złożenia imienne w języku rosyjskim i polskim. Studium konfrontatywne*, Warszawa–Wrocław 1977, s. 12.

⁷ Interfiks *-o-* występuje najczęściej po członach rzeczownikowych i przymiotnikowych, np. *słownikopis*, *winogard* 'ten, który pomiata winem, nie lubi pić', *szczupłogłów*, *złotowierz* 'bot. wierzba złota', niektórych członach liczebnikowych, np. *pięciokąt*, *jednodniówka* 'jednodniowy gdzie po-byt; żyjątko trwające tylko jeden dzień', i zaimkowych, np. *samoctwalec*, *samożal* 'fig. rzecz jakby z samego żalu złożona', rzadko pojawia się po członach czasownikowych, np. *strzeżopraw* 'ten, który strzeże prawa'.

⁸ Interfiks *-i(-y)-* występuje najczęściej po członach czasownikowych. Zdaniem A. Nagórko, element *-i(-y)-* w złożeniach typu *cedziworek*, *liczygrosz* nie jest interfiksem, lecz należącym do tematu fleksyjnego czasownika przyrostkiem [A. Nagórko, op. cit. s. 196]. Interfiks *-i(-y)-* może także pojawić się po niektórych członach imiennych, np. *drzewigroszek*, *węzygłówka*, *ptaszygłów*. M. Blicharski wyodrębnia także interfiks *-y-* w derywatach złożonych z tematem liczebnika trzy w pierwszym członie, np. *trzyłatek*, *trzyrubłówka* [M. Blicharski, op. cit., s. 29].

⁹ Interfiks *-u-* występuje w złożeniach z członami liczebnikowymi, np. *dwużeniec*, *stulecie*. K. Handke wyodrębnia węzeł kompozycyjny *-u-* także w formacjach *południe*, *bogubicz*, *gościurad* [K. Handke, op. cit., s. 102].

¹⁰ Według R. Grzegorzczkovej, tak należy interpretować formant w wyrazach pozbawionych wszelkich innych wykładników relacji między członami, np. *kuchmistrz*, *jachtklub* [*Gramatyka współczesnego...*, s. 458]. M. Blicharski interfiks zerowy wyodrębnia także w złożeniach z członami *pół-*, *ćwierć-*, *dwój-*, *trój-*, *czwór-*, *tysiąc-*, np. *półgłówek*, *ćwierćrocze*, *trójziele*, *czwórnoóg*, *tysiąclatka*, w niektórych złożeniach z tematem czasownika w pierwszym członie, np. *hulajdusza*, *grajszafa*, *okryjbięda*, w złożeniach typu *dalmierz*, *darczyńca* [M. Blicharski, op. cit., s. 28–29]. Z. Kurzowa za struktury bez interfiksu uważa również formacje z członami liczebnikowymi *czworo-*, *dwu-*, np. *czworobok*, *dwukropek* [Z. Kurzowa, *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim*, Warszawa–Kraków 1976, s. 67].

Przyjmując za nadrzędne kryterium podziału formalny wykładnik kompozycji, można wśród nich wyodrębnić: struktury interfiksalne, struktury sufiksalne, struktury paradygmatyczne, struktury interfiksально-sufiksalne, struktury interfiksально-paradygmatyczne i inne.

I. Struktury interfiksalne

Do formacji interfiksalnych należą złożenia, których ostatni człon jest równy samodzielnemu rzeczownikowi. Funkcję formantu pełni tylko interfiks, neutralizujący znaczenie gramatyczne członu pierwszego. Ten typ compositów bywa także nazywany czystymi złożeniami¹¹.

Biorąc pod uwagę charakter gramatyczny członów, wśród czterystu dwudziestu jeden formacji interfiksalnych można wyodrębnić:

- I-1. struktury rzeczownikowo-rzeczownikowe**, np. *bogobraz* 'wizerunek Boga', *bogodar* 'dar od Boga pochodzący', *chrząstkoklej* 'an. pierwiastek znajdujący się w chrząstkach ciała, w rogówce', *głoskozbiór* 'gram. alfabet', *karpiotosoś*, *kretojeż*, *lekoskład* 'nieuż. apteka', *mosto-łódź* 'nieuż. łódź służąca do stawiania na niej mostów', *płetwokret*, *światłowstręt*, *wilkopies*, *złotoskład* 'skład złota', *zwierzostan*, *żółciotłuszcz* 'med. pierwiastek znajdujący się w żółci, krwi, kamkach żółciowych'.
- I-2. struktury przymiotnikowo-rzeczownikowe**, np. *dobrobyt* 'był dobry', *zamożność*, *lipkopyłn* 'ciecz lipka', *pięknokształt* 'piękny kształt', *plaskokąt* 'mat. kąt płaski', *rudopstrąg* 'zool. łosoś', *suchożyła* 'mało uż. sucha żyła, nerw', *wkłęstorzeźba* 'rzeźba wkłęśła'.
- I-3. struktury zaimkowo-rzeczownikowe**, np. *samobyt* 'stan istoty istniejącej sama przez się', *samowiedza* 'wiedza o sobie samym', *samożal*, *iloczas* 'długość czasu na wymówienie głoski jakiej', *samokat* 'samobójca', *samowola* 'postępowanie według woli'.
- I-4. struktury liczebnikowo-rzeczownikowe**, np. *dwudenarek* 'denarek podwójny', *dwuświecznik* 'lichtarz o dwóch ramionach', *dwugłoska* 'dwie samogłoski razem wymawiające się'.

¹¹ J. Blicharski, op. cit., s. 12. *Gramatyka współczesnego...*, s. 458.

Wśród złożeń interfiksalnych najliczniejszą grupę w *Słowniku wileńskim* stanowią composita rzeczownikowo-rzeczownikowe (dwieście dziewięćdziesiąt cztery formacje) i przymiotnikowo-rzeczownikowe (sto osiem formacji). Formacje z pierwszym członem zaimkowym (dwanaście rzeczowników) i pierwszym członem liczebnikowym (cztery rzeczowniki) odznaczają się niewielką liczebnością.

II. Struktury sufiksalne

Słownik wileński rejestruje około stu pięćdziesięciu derywatów złożonych, w których jedynym formalnym wykładnikiem kompozycji jest formant sufiksalny. Ze względu na charakter gramatyczny ostatniego członu możemy wśród nich wyodrębnić dwie grupy: composita z drugim członem czasownikowym oraz composita z drugim członem rzeczownikowym. W członie pierwszym mogą występować tematy przysłówkowe, rzeczownikowe, przymiotnikowe, zaimkowe i liczebnikowe.

II-1. Struktury sufiksalne z drugim członem czasownikowym

II-1-a. struktury przysłówkowo-czasownikowe, np. *darmodajka* 'kobieta szafująca swoim ciałem', *hardomówca* 'hardo, wyniośle mówiący', *małodawca* 'mało dający, nieuczynny', *długomowiec* 'rozwlekły w mowie', *nowosiedlec* 'nowo osiedlony', *noworodek*, *ciężkochodnik* 'nieuż. który ciężko chodzi', *długospalski*, *darmojedztwo*, *małoukini* 'nieuż. mało uczona', *jasnowidzenie*.

II-1-b. struktury rzeczownikowo-czasownikowe, np. *brodgołacz* 'nieuż. brodę gołący', *budlejnik*, *szańkopnik* 'kopacz szańców', *dłużmiernictwo* 'nauka matematyczna mierzenia długości', *działlejnia* 'miejsce, gdzie działa leją', *pełnomocdawca* 'który daje pełnomocnictwo'.

II-1-c. struktury liczebnikowo-czasownikowe, np. *trójwładca*//*trójwładzca* 'jeden z trzech razem władających', *trójwładztwo*, *dwójżeniec* 'ten, który się powtórnie ożenił', *półuczoność* 'uczenie się powierzchowne'.

II-1-d. struktury zaimkowo-czasownikowe, np. *siebiebójca* 'prze. samobójca', *siebielubstwo* 'egoizm', *tubylec* 'krajowiec', *turodak* 'nieuż. tuziemiec'¹².

II-1-e. struktura przymiotnikowo-czasownikowe, *suszwałek* 'prow. rzecz sucha i walająca się'.

II-2. Struktury sufiksalne z drugim członem rzeczownikowym

II-2-a. struktury liczebnikowo-rzeczownikowe, np. *półgrzędek* 'ar. krótka belka między grzędami', *ćwierćbeczek* 'czwarta część beczki', *dziewięćlistnik* 'bot. roślina', *siedmpalusznik* 'bot. roślina', *trzyrożnik* 'geol. skamieniała muszla w kształcie trzech rogów', *półwałik* 'ar. ćwierć wałka', *półgroszówka* 'połowa grosza', *sześć-niedziałka* 'prze. kobieta leżąca w połogu sześć niedziel', *półkmiectwo* 'półrodnictwo, zagrodnictwo, gdy chłop nie za całego chłopca osadzony', *półzwierzyć* 'centaur', *dwójgroszniak* 'moneta miedziana, dwa grosze wartująca', *półbożec* 'bożek pogański', *trójścienność* 'zbieg trzech granic'.

II-2-b. złożenia zaimkowo-rzeczownikowe, np. *sobietrawka* 'bot. nazwa rośliny', *tuziemiec* 'nieuż. mieszkaniec stały ziemi jakiej'.

II-2-c. struktury rzeczownikowo-rzeczownikowe, np. *grankulka* 'myś. kula mniejsza od zwyczajnej; gran 'z łac. miara ciężkości', *bank-akcjonista* // *bank-akcjoner* // *bank-akcjonariusz* 'każdy, kto do ustanowienia jakiego banku pewną sumą (akcją) przyłożył się i przez to stał się współnikiem banku'.

II-2-d. struktury czasownikowo-rzeczownikowe, np. *bajastowca* 'nieuż. plotkarz; bajać 'kłamać', *wdrzeskałka* 'zool. zwierzę miękkie'.

Wśród compositów reprezentujących grupę formacji z sufiksальnym wykładnikiem kompozycji przeważają formacje liczebnikowo-rzeczownikowe (około osiemdziesięciu rzeczowników) i przysłówkowo-

¹² Formacje typu *siebiebójca*, *turodak*, *tuziemiec*, *tubylec*, *nicniemówienie*, *podsiębitka*, *tumiwisizm* przez niektórych językoznawców nazywane są złożenie-zrostami [Gramatyka współczesnego..., s. 456.] lub zrostami z jednoczesną sufiksacją [M. Blicharski, op. cit., s. 30].

-czasownikowe (około czterdziestu rzeczowników). Pozostałe derywaty należące do tej grupy są nieliczne.

Największą rolę w tworzeniu formacji należących do omawianej grupy odegrały następujące formanty przyrostkowe: *-ek* (czterdzieści sześć formacji), *-ca* (osiemnaście formacji), *-ec// -owiec* (szesnaście formacji), *-ik// -nik* (piętnaście formacji), *-ka// -ówka* (czternaście formacji). Pozostałe sufiksy, np. *-acz*, *-ak*, *-ość*, *-yc*, *-two*, *-nia*, tworzą niewielką liczbę derywatów złożonych w tej grupie.

III. Struktury paradygmacyjne

Leksykografowie z Wilna zanotowali ponad sto czterdzieści formacji, w których jedynym wykładnikiem kompozycji jest formant paradygmacyjny. Można wśród nich wyodrębnić złożenia z drugim członem rzeczownikowym oraz złożenia z drugim członem czasownikowym.

III-1. struktury liczebnikowo-rzeczownikowe, np. *półjedwabie* 'materia w połowie z jedwabiu', *półgłowie* 'płód mający pół głowy', *półgrosze* 'połowa grosza', *półkorcze* 'połowa korca', *półkwarcie* 'połowa kwarty', *półłócie* 'połowa łóta', *półposąże* 'popiersie', *półwiecze* 'pół stulecia', *półzegarze* 'prze. zegar, na którym oznaczono dwanaście godzin', *trójrocze* 'przeciąg trzech lat', *trójkąt*, *czwórnoóg* 'czworo nóg mający', *tysięcnóg* 'zool. owad podobny do stonogów', *tysięclecie*, *dwójgród* 'miasto z dwoma grodami'.

III-2-a. struktury przysłówkowo-czasownikowe, np. *szybkobieg*//*szypkobieg* 'człowiek szybko biegający', *dalekowidz* 'ten, który lepiej widzi daleko niż blisko', *darmopłoch* 'tchórz, który się swego cienia lęka', *darmochlub* 'próżno się chlubiący', *darmoswar* 'swarzący się, wadzący się o lada co', *prędkopis* 'pismo prędkie; człowiek prędko piszący', *próżnojad* 'który darmo chleb je', *jasnowidz*, *ciemnowid*//*ciemnowidz* 'człowiek niejasno widzący', *bliskowid*//*bliskowidz* 'człowiek krótkiego wzroku', *skorochód* 'człowiek, który prędko chodzi', *skorowóz* 'ten, który prędko wozi'.

- III-2-b. struktury zaimkowo-czasownikowe**, np. *siebiebój* 'prze. samobójstwo', *sobiegarn* 'mało uż. sobie tylko garniący, egoista', *wszystkowiedz* 'ten, który wszystko wie', *wszystkowiedz* 'ten, który wszystko widzi'.
- III-2-c. struktury rzeczownikowo-czasownikowe**, np. *wilgoćmiar* 'fiz. narzędzie do mierzenia stopnia wilgoci', *cukierlan* 'nieuż. polewanie cukrowe', *nocleg*, *nocwid* 'nieuż. widziadło nocne', *skórłat* // *skurlat* 'skóra stara do łatania'.
- III-2-d. struktury liczebnikowo-czasownikowe**, np. *trójgraca* 'narzędzie o trzech nogach lub trzech lemieszach do gracowania', *trójlicz* 'reguła trzech', *czwórdziel* 'coś dającego dzielić się przez cztery'.

Wśród formacji paradygmatycznych dominują, podobnie jak w grupie poprzedniej, formacje liczebnikowo-rzeczownikowe (ponad dziewięćdziesiąt) i przysłówkowo-czasownikowe (trzydzieści siedem).

IV. Struktury interfiksalnie-sufiksalne

Słownik wileński rejestruje ponad tysiąc sto formacji, w których formalnym wykładnikiem kompozycji jest interfiks i sufiks. Ze względu na charakter gramatyczny ostatniego członu wyodrębnić można trzy typy formacji.

IV-1. Struktury interfiksalnie-sufiksalne z drugim członem czasownikowym

- IV-1-a. struktury rzeczownikowo-czasownikowe**, np. *bratogryzca* 'nieuż. dokuczający bratu', *trupokupca* 'nieuż. człowiek trupami kupujący', *gwiazdopisarstwo* 'astronomja', *latopisarstwo* 'kronikarstwo', *obrazochwalstwo* 'ubóstwianie obrazów', *lekorobnik* 'osoba robiąca leki', *bogonienawidnik* 'nieuż. Boga nienawidzący', *drukoskładnik* 'ten, który składa druk', *snowiedz* 'przepowiadanie przyszłości snów', *solowarnia* 'budynek, gdzie się sól warzy', *działolejnia* 'miejsce, gdzie działa leją', *zasopi-*

stwo 'chronologja', *czasopisarz* 'chronolog', *jajosadka* 'bot. roślina', *brzuchodogadzanie* 'nieuż. służba brzuchowi', *prawdobranie* 'wcielanie w siebie prawdy', *bogorośl* 'bot.', *kielichorośle* 'błp. rośliny z kielichem panującym', *kwiatotrwał* 'bot.', *brzuchogadacz* 'człowiek mogący tak mówić, że głos nie z ust jego, ale jakby z innej strony daje się słyszeć', *życiowzbudzac* 'część przyboru do maszyny elektromagnetycznej', *ciatokupiec* 'ludźmi handlujący', *lekośledziec* 'lekarz badający własności leków', *seroskrobek*, *snowieszczek* 'tłumacz snów', *brzuchogryzienie* 'ból rznący w brzuchu', *życiolubienie* 'prze. miłość życia', *mężobłagini* 'mit. bóstwo u Rzymian, do którego się modlili pogniewani małżonkowie dla wyjednania zgody', *winocedziciel*, *czartopłoszyciel* 'exorcismus', *molotocyczna* 'dziury przez mole toczone; rzeczy, które mole pogryzły', *winopijas* 'pijak zalewający się winem', *cukrosmażki* 'błp. części roślinne smażone w cukrze', *domarodak* 'w ojczyźnie, w kraju zrodzony', *smokorodowie* 'błp. mit. żołnierze powstałi z zębów smoka'.

- IV-1-b. struktury przymiotnikowo-czasownikowe**, np. *różnotwórstwo* 'nowotwór mający budowę odmienną', *równouprawienie* 'nadanie równych praw', *białopłynienie* 'upławy białe kobiece', *plaskomiernictwo* // *plaskomierstwo* 'mierzenie płaskich powierzchni', *suchomelszczyzna* 'czynsze z wiatraków, młynów końskich, wołowych i ręcznych', *wodnorośl* 'gałązka dzika', *równorzutnia* 'parabola', *świętokradca* // *świętokradzca* // *świętokrajca* 'profanator rzeczy świętych'.
- IV-1-c. struktury liczebnikowo-czasownikowe**, np. *jednokupiec* 'mający monopol', *dwużeniec* 'powtórnie żonaty', *wielochwalstwo* 'nieuż. chełpliwość', *obostrzyk* 'nieuż. nożyk mający obie strony zaostrome', *jednostrzyżka* 'wełna owiec raz tylko na rok strzyżonych; owca, którą raz na rok tylko strzygą', *pierworodziciel* 'będący po raz pierwszy ojcem', *wielomoczenie* 'med. zbyteczne wydzielanie moczu', *jednochodnik*, *jednorządca*.
- IV-1-d. struktury zaimkowo-czasownikowe**, np. *samokupiec* 'monopolista', *samogrzanie*, *samosadka* 'sól na jeziorze sama się krystalizująca', *samochwalski*, *samojedzca* 'pożerający istoty swego ga-

tunku', *sobolubstwo*, *samokupień* 'monopolista', *samosiejka* 'zboże, które samo się wysiało; dziecię z nieprawego łoża'.

IV-1-e. struktury czasownikowo-czasownikowe, np. *chwaliburca* 'wielki samochwał', *kaziroduziec* // *kaziroduznik* // *kazirodużca*.

W tworzeniu compositów z drugim członem czasownikowym bierze udział wiele formantów sufiksalnych. Do najproduktywniejszych należą: *-ca*, który wyodrębnia się w dwustu osiemdziesięciu jeden formacjach, *-stwo* // *-dztwo*, występujący w stu dwudziestu formacjach, *-ek*, tworzący pięćdziesiąt cztery formacje, i *-nik*, wyodrębniający się w pięćdziesięciu trzech formacjach. Pozostałe sufiksy, np. *-arz*, *-anie*, *-ec*, *-acz* i inne nie odegrały znaczącej roli w powstawaniu omawianych struktur.

IV-2. Struktury z drugim członem rzeczownikowym

IV-2-a. struktury rzeczownikowo-rzeczownikowe, np. *torbokościak* 'an. torbiel zawierający kości', *chlorowęglań* 'chem. związek chemiczny', *wodosiarczyk* 'chem. związek chemiczny', *pałogłowiec* 'szalenięć', *księżycorożec* 'zool. owad skrzydlaty', *kosodrzewina*, *łyżkodziobek* 'zool. ptak', *myszoswinek* 'zool. zwierzę ssące', *wodocielność* 'med. przewaga wodnistych części w ciele', *miodosocznia* 'bot.', *ojcosieroctwo* 'nieuż. stan dziecięcia, które straciło ojca', *drzewomyszka* 'zool. zwierzę ssące'.

IV-2-b. struktury przymiotnikowo-rzeczownikowe, np. *czarnogłówa* 'zool. sikorka', *cudzopaniec* 'prow. posp. włościanin z majątku należącego do innego pana', *cudzowołściec* 'nieuż. do innej cudzej włości należący', *długoczek* 'zool. skorupiak', *bożogrobca* // *bożogrobiec* 'kanonik grobu bożego', *szaromiedziak* 'min. miedź szara', *krzywodusznik* 'człowiek niesumienny, niepocziwy', *białomorwówka* 'woda z liściem białej morwy ugotowana'.

IV-2-c. struktury liczebnikowo-rzeczownikowe, np. *dwukszałtnik* 'bot. rodzaj grzyba', *dwurogowiec* 'bot.', *czternastolatek*, *dwugarncówka* // *dwugarcówka* 'miara zawierająca w sobie dwa garnce', *dwuroczniak* 'mający dwa lata (o koniu)', *wielobożca* // *wielobożnik* 'wielu bogom cześć oddający', *dwurożnia* 'bot.', *dwurożce* 'blp. geol. gatunek muszli z dwoma śpiczastymi rogami'.

IV-2-d. struktury zaimkowo-rzeczownikowe, np. *samokatca* 'samobójca', *samokactwo* 'samobójstwo'.

IV-2-e. struktury czasownikowo-rzeczownikowe, np. *trzęsidupka* 'posp. pliszka', *dławimuszka* 'zool. rodzaj jaszczurki; mucholówka, ptak', *budomirca* 'nieuż. budowniczy pokoju', *siejoslówca* 'próżny gaduła', *wartogłowość*//*wartogłówstwo* 'zawrót głowy; bezrozumne postępowanie', *palipiecek* 'chłopiec przeznaczony do palenia w piecu', *paligłowiec* 'szalenciec', *plewimaczek* 'bot.', *zadrzynosek* 'człowiek zadzierający nosa', *uwodziwołek* 'złodziej, który było kradnie', *rzeżymiesznicstwo*//*rzeżymiesznicstwo* 'złodziejstwo', *rzeżypepkowa* 'prze. akuszerka'.

Jeżeli chodzi o formacje z rzeczownikiem w drugim członie, to najczęściej wyodrębniają się w nich następujące sufiksy: *-ka* (w trzydziestu siedmiu formacjach), *-ec* (w dwudziestu dziewięciu formacjach), *-nik* (w dwudziestu siedmiu formacjach), *-ek* (w dwudziestu trzech formacjach).

IV-3. Struktury z drugim członem przymiotnikowym

IV-3-a. struktury rzeczownikowo-przymiotnikowe, np. *sławochciwość* 'mało uż. żądza sławy', *cynkopstrość* 'nieuż. upstrzenie w cynki', *nocorównia* 'dzień równy z nocą', *jednozgodność* 'harmonia, przekonanie, że wszystkie myśli i przeciwy ułożyły się w jedną zgodę'.

IV-3-b. struktury przymiotnikowo-przymiotnikowe, np. *jasnosiwiec* 'nieuż. zool. koziorożec', *okrutnogniewliwość* 'nieuż. skłonność do okrucieństwa i gniewu'.

Przy tworzeniu struktur interfiksalnie-sufiksalnych największą rolę odegrał formant *-ca*, który występuje w dwustu osiemdziesięciu siedmiu strukturach tego typu. Można powiedzieć, że jest on produktywny przede wszystkim w złożeniach. Odznacza się zaś niewielką produktywnością w derywatach prostych zanotowanych w *Słowniku wileńskim*. Wyodrębnia się tylko w czterystu pięćdziesięciu formacjach, np. *dumca* 'nieuż. człowiek dumny', *zawadca*//*zawadzca*, *trząsca* 'nieuż.

zimnica, febra', na trzydzieści sześć tysięcy dwieście osiemdziesiąt dziewięć apelatywnych sufiksalnych formacji rzeczownikowych zarejestrowanych w pracy leksykografów z Wilna¹³.

V. Struktury interfiksialno-paradygmatyczne

Słownik wileński rejestruje ponad tysiąc pięćset compositów rzeczownikowych, w których formalnym wykładnikiem kompozycji jest interfiks i formant paradygmatyczny. Ze względu na charakter gramatyczny ostatniego członu w tej grupie można wyróżnić trzy zasadnicze typy złożeń.

V-1. Struktury interfiksialno-paradygmatyczne z drugim członem czasownikowym

V-1-a. struktury rzeczownikowo-czasownikowe, np. *blotoslap* 'nieuż. włóczyący się po bruku', *lekorób* 'osoba robiąca leki', *babowalcz*, *babożeń* 'nieuż. co się ze starą babą ożenił', *bajkopis* 'pisarz bajek', *brahowar* 'naczynie, w którym po przepędzeniu wlanego weń towaru na wódkę zostaje braha, czyli wywar gorzałczany lub piwny', *brodogol* 'nieuż. brodę golący', *chlebopiek* 'piekarz od chleba', *chmuroród* 'mit. neuż. z chmury urodzony', *cudowidz* 'widujący cuda', *brzuchopas* 'żałok', *dymowąch* 'patrzący, gdzie z komina dym leci, szukający obiadu', *drzewogryz* 'zool. czerw drzewowy', *działolej* 'który działa leje', *dziewogwałt* 'nieuż. gwałcenie dziewczki', *głowosiek* 'nieuż. kat', *głowowiąz* 'nieuż. to, co do wiązania głowy służy', *nocoświec* 'zool. owad amerykański w nocy mocno świecący', *nocobłąd* 'cierpienie nerwowe, lunatyzm', *różgonoś* 'pilnujący aresztantów', *sadłogryz* 'nieuż. mysz', *słomosiek* 'prze. sieczkarz', *solowar* 'mężczyzna, który sól warzy', *śmierciomierz* 'narzędzie służące do poznania rzeczywistej śmierci', *wałostaw*

¹³ K. Kietlińska, *Sufiksalne formacje rzeczownikowe w „Słowniku wileńskim”*, „Białostockie Archiwum Językowe” 3, Białystok 2003, s. 93, 95.

'nieuż. nauka sypania wałów', *zdrowioskaz*//*zdrowiowskaz* 'hygiena'.

- V-1-b. struktury liczebnikowo-czasownikowe**, np. *dwudziel* 'system dzielenia wszystkiego na dwie części', *dwuskaz* 'gram. liczba podwójna', *pięciosiek* 'świder o pięciu ostrzach', *jednoskaz* 'gram. liczba pojedyncza', *pierwospy* 'blp. czas pierwszego zasypiania, zwykle przed północą'.
- V-1-c. struktury zaimkowo-czasownikowe**, np. *sobolub* 'egoista', *iloskaz* 'gram. imię liczbowe, czyli liczebne', *samochnwał* 'sam siebie chwalcący', *samogor* 'med. dowolne spalanie się wskutek nadużycia spirytusowego napoju', *samojedź* 'czynność jedzenia istot swego rodzaju; ludożerstwo; zb. kanibale', *samolub* 'nieuż. egoizm', *samopiek* 'rozeń', *samosiej* 'bot. len'.
- V-1-d. struktury przymiotnikowo-czasownikowe**, np. *blgoskon* 'śmierć lekka', *krzywosąd* 'nieuż. sądzenie fałszywe', *niezwykłowidz* 'człowiek mający wzrok bardzo krótki albo bardzo długi', *drobnomierz*//*drobnomiar* 'as. narzędzie służące do mierzenia małych kątów', *starobój* 'stary, zasłużony wojak', *dobroród* 'nieuż. dobre urodzenie'.
- V-1-e. struktury czasownikowo-czasownikowe**, np. *spadochron*, *spadowchód* 'nieuż. wpływ nieba, siłowstęp', *warzowid* 'prze. nieuż. myśź', *wrotolot* 'bot.', *ruszochód* 'nieuż. bieg'.

V-2. Formacje interfiksalno-paradygmatyczne z drugim członem rzeczownikowym

- V-2-a. struktury czasownikowo-rzeczownikowe**, np. *cedziworek*, *gonipieniądz* 'liczykrupa, liczygrosz, łakomca', *łuszczubochenek* 'posp. darmozjad', *plóździdym* 'żart. zły kucharz, kopcidyń', *skąpigrosz* 'skąpieć', *pasobrzuch* 'prze. pasibrzuch, zjadający darmo cudze łakocie', *tłoczobrzuch* 'posp. żarłok', *trzęsiskrzyńka* 'prze. złodziej, rzezimieszek', *urwiszubienica* 'ladaco, człowiek nic potem, urwaniec', *urwiżywot* 'prze. szubienica', *wichrzyłeb* 'człowiek wicherzący, warchoń', *wydmidzban* 'ten, który rad wychyla kufle, dzbany, moczywąs, moczymorda', *wypróżniskrzyńka* 'mało uż. rzezimie-

szek', *wydrzygrosz* 'ten, który komu pieniądze wydziera', *wytrzęsikufel* 'ten, który rad kufle wytrzęsa, pijak, moczymorda, łupikufel', *zawalidroga* 'to, co drogę zawała; próżniak, człowiek do niczego niezdolny', *dmuchoplew* 'żart. nędzny, wiejski gospodarz, zajmujący się niby tylko wydmuchiowaniem plew ze zboża', *pisorym* 'piszący rymy, rymopis', *woziwód* 'daw. ten, który wodę wozi', *wyrobostaw* 'prze. ten, który swą dzielnością sławę pozyskał, wyrobił', *lekożab* 'nieuż. ten, kto leczy zęby', *bajobaśń* 'nieuż. bajarz, zmyślacz; pisarz bajek', *łapochwał* 'ubiegający się za chwałą, łapiący chwałę', *łomikost* 'margiel skuteczny na spojenie kości złamanej', *stawosłowie* 'prze. pieśń pochwalna', *szczepiowiar* 'mało uż. człowiek, który wiarę świętą zaszczepił'.

- V-2-b. struktury rzeczownikowo-rzeczownikowe**, np. *bokowstęg* 'zool. ryba', *chlebo drzew* 'bot.', *balsamodrzew* 'bot.', *kolcołusk* 'zool. ryba koścista', *kościoskór* 'an. skóreczka delikatna kości powlekająca', *łuskogłów* 'zool. ryba koścista', *listkoryb* 'zool. ryba koścista', *dzierżbowron* 'zool. ptak', *jeleniokoz* 'zool. antylopa', *przodogłowie* 'część głowy nad czołem', *wodogłów* // *wodogłowie* 'med. nadmiar wody w głowie', *wyrazosłów* 'prze. wyraz techniczny, termin naukowy', *tyłonoże* 'tył nogi'.
- V-2-c. struktury przymiotnikowo-rzeczownikowe**, np. *białogardł* 'pliszka', *białoryb* 'zool. ryba koścista', *cienkołusk* 'zool. ryba', *wielkok* 'nieuż. człowiek mający wielkie oczy; zool. ryba morska', *cudzystów*, *czarnokrusz* 'nieuż. kruszec czarny', *długonóg* 'zool. zwierzę ssące', *dzikoludy* 'blp. nieuż. rodzaj małp podobnych do ludzi', *gologłów* 'człowiek łysy; zool. ryba mająca gładką głowę', *krzywoszyj* 'bot. mech', *próżnowiad* 'próżną naukę posiadający', *rudopiór* 'zool.'
- V-2-d. struktury liczebnikowo-rzeczownikowe**, np. *dwudroże* 'dwa dróg rozstanie', *dwugłowie* 'med. głowa z dużą naroślą', *dwusłowie* 'gram. wyraz z dwóch wyrazów złożony', *czterolecie* 'cztery lata', *czterowiersz* 'utwór poetyczny z czterech wierszy złożony', *dwanaściołkąt* // *dwunastokąt* 'mat. figura o dwunastu kątach i ścianach', *jednook* 'o jednym oku'.

V-3. Struktury interfiksalnie-paradygmatyczne z drugim członem przymiotnikowym

V-3-a. struktury rzeczownikowo-przymiotnikowe, np. *perłoszar* 'min. perłowiec', *zimozielon* 'bot.', *domarad* 'nieuż. tęsknota za krajem, za rodziną', *chleburad* 'prze. chciwy na chleb, dla chleba wszystko czyniący, pasibrzuch', *dziejodziw* 'nieuż. czyn zadziwiający', *kuroślep* 'med. brak wzroku wieczorem'.

V-3-b. struktury przymiotnikowo-przymiotnikowe, np. *cudzomił* 'nieuż. cudze lubiący', *słodkogorz* 'bot. roślina'.

V-4. Struktura zaimkowo-liczebnikowa *sobowtór*.

Struktury interfiksalnie-paradygmatyczne¹⁴ tworzą najliczniejszą grupę compositów rzeczownikowych dwustronnie motywowanych, które rejestruje *Słownik wileński*. Zdecydowanie przeważają tutaj formacje z drugim członem rzeczownikowym (ponad dziewięćset compositów), wśród których dominują composita z pierwszym komponentem przymiotnikowym (prawie trzysta siedemdziesiąt rzeczowników), pierwszym komponentem rzeczownikowym (ponad dwieście sześćdziesiąt rzeczowników) oraz czasownikowym (ponad dwieście).

Dużą rolę w tej grupie odgrywają struktury z drugim członem czasownikowym, a zwłaszcza formacje rzeczownikowo-czasownikowe (czterysta osiemdziesiąt). Pozostałe typy struktur nie odznaczają się dużą produktywnością. Stanowią od kilku (np. formacje czasownikowo-czasownikowe, zaimkowo-rzeczownikowe, rzeczownikowo-przymiotnikowe, przymiotnikowo-przymiotnikowe) do kilkudziesięciu formacji (np. formacje liczebnikowo-rzeczownikowe, liczebnikowo-czasownikowe, zaimkowo-czasownikowe, przymiotnikowo-czasownikowe).

¹⁴ Do struktur interfiksalnie-paradygmatycznych zaliczam także formacje typu *wydrzygrosz*, *wypróżniskrzyynka*, *tłoczobrzuch*, *dwunastokąt*, *pięciobok*, mimo że drugi człon złożenia jest samodzielnym rzeczownikiem. Różnią się one jednak od formacji typu *żywopłot*, *karpiołosoś*, *błogostan*, oznaczających przedmiot znajdujący się w zakresie znaczeniowym obu członów, np. *błogostan* to 'błogi stan', tym, że określają przedmiot, który jest poza zakresem znaczeniowym obu członów kompozycji, np. *wydrzygrosz* to 'ten, który komu pieniądze wydziera', *dwunastokąt* 'figura, która ma dwanaście kątów'. Zob. M. Blicharski, op. cit., s. 25–25. Z. Kurzowa, *Złożenia...*, s. 17.

VI. Inne struktury

VI-1. Struktury pozbawione jakichkolwiek wykładników relacji między członami

- VI-1-a. struktury rzeczownikowo-rzeczownikowe**, np. *kacermistrz* 'głowa kacerzów', *wagmistrz* 'dozorca wagi', *basklarnet* 'instrument muzyczny, o tonie zupełnie podobnym do klarnetu zwyczajnego, ale z powodu brzmienia niskiego więcej uroczystym', *futerbarchan* 'rodzaj barchanu na podszewki używany', *kozaczub* 'zool. antylopa', *kluczwójt* 'sługa policyjny, któremu powierzono dozór i porządek w parafjach', *naderbəkart* 'nieuż. syn nieprawnie spółdzony z zamężną lub z żonatym', *pluslicant* 'prow. więcej dający na licytacji', *prowjantmagister* 'ten, który zaopatruje wojsko w prowjant', *placadjutant* 'nieuż. posada, urząd obowiązek adjutanta', *plackomendant*, *placmajor*, *bankakcja* 'akcja banku', *kredyt-kasa* 'skarbiec zapomogi, skarb pożyczkowy', *sztynchplaster* 'plaster na ranę zrobioną sztychem'.
- VI-1-b. struktury liczebnikowo-rzeczownikowe**, np. *ćwierćnuta*, *półpantofel*, *półdrzewo*, *półdukat*, *półkorona*, *trójposąg* 'posąg potrójny', *trójhalerz*.
- VI-1-c. struktury przymiotnikowo-rzeczownikowe**, np. *wielmistrz* 'nieuż. wielki mistrz', *ślepkugiel* 'zool. sęp bardzo mdłego wzroku', *dziewicz-wieczór* 'obrzątek rozplatywania kosa u panny młodej w wigilię ślubu'.
- VI-1-d. struktury czasownikowo-rzeczownikowe**, np. *rozdajbieda* 'człowiek mało mający, a rozdający', *grzejskarb* 'nieuż. liczykrupa, skąpiec'.

VI-2. Zrosty

Do tradycyjnych zrostów należą formacje całkowicie zachowujące w swojej strukturze związki składniowe grup wyrazowych, z których powstały, oraz stałą kolejność członów i jeden główny akcent, np. *mysi-królik*, *sampan* 'jegomość pan', *sobiepan* 'człowiek niezależny od nikogo',

sobiepaństwo 'niepodległość, niezawisłość', *widzimisię*, *styłuczub* 'zool. kośnik', *wniebowstąpienie*, *wniebowzięcie*, *wniebożrzał* 'zool.', *nasieźrzał* 'roślina, napój lub potrawa, której przypisują własność wzniecania miłości do kogo', *nadsiewłam* 'gór. jama, wydrążenie, pieczara', *bożydar* 'bot.', *kozilek* 'bot.', *kropliwoń* 'bot.', *kurzyktos* 'bot.', *krwinabieg* 'med. napływ krwi do naczyń krwistych', *oczywołowe* 'posp. bot.', *tojęść* 'bot.', *zabiściek* 'bot.', *chudypacholek* 'biedak, nieborak, nędzarz', *dobrawola* 'prze. własna wola'.

Apelatywne composita rzeczownikowe, zarejestrowane w *Słowniku wileńskim*, odznaczają się zróżnicowaną strukturą. Poniższa tabela ilustruje przybliżoną liczbę formacji z uwzględnieniem charakteru gramatycznego ich członów (N – rzeczownik, V – czasownik, Adj – przyimek, Adv – przysłówki, Pron – zaimek, Num – liczebnik).

Człon pierwszy	Człon drugi	Liczba compositów
N	V	1152
N	N	764
Adj	N	572
Num	N	397
V	N	239
Adj	V	119
Pron	V	91
Num	V	77
Adv	V	37
Pron	N	26
N	Adj	14
V	V	11
Pron	Adj	4
Adj	Adj	4
Pron	Num	1

Jak wynika z tabeli, w drugim członie compositów dominują rzeczowniki (tysiąc dziewięćset dziewięćdziesiąt siedem formacji) oraz czasowniki (tysiąc czterysta osiemdziesiąt osiem formacji). W członie pierwszym najczęściej występują rzeczowniki (tysiąc dziewięćset trzydzieści formacji), przymiotniki (sześćset dziewięćdziesiąt siedem formacji) i liczebniki (czterysta siedemdziesiąt cztery formacje). Czasowniki, zaimki i przysłówki pojawiają się znacznie rzadziej.

FORMAL CHARACTERISTICS OF APPELLATE NOUN COMPOUNDS IN THE VILNIUS DICTIONARY

Summary

The article presents the results of a formal analysis of over 3600 bilateral appellate noun compounds registered in the nineteenth century *Vilnius Dictionary*.

The compounds that are being characterized are of distinctive structure, nouns and verbs prevailing in their second component. Nouns, adjectives and numerals most frequently occur in the first component.

Formations including native and hybrid elements dominate among the analyzed compounds. The constructions where both components derive from foreign languages are sparse.